

„A zene e sokrétűen bonyolult jelenség, nem származhat egyetlenegy forrásból, nem egyszerre született, nem találták fel valamikor, hanem a hangok és ritmusok lassú rendeződése révén öltött alakot az idők folyamán”

(Darvas Gábor: A totem-zenétől a hegedűversenyig)

**A zene kialakulása, az első dallamok,
a középkori Európa zenei formái és ismert
hangszerei az 1400-as évekig**

(Scholler 3 dolgozat)

Készítette: Antal István

2013.

Bevezető

Mindent és mindenkit körülvesznek hangok az egyszerű hangzástól (pl.: esőcsepp koppanás, ágreccsenés) a bonyolultabb, kifinomultabb hangzásokig (pl.: madárfütty, a gyilkos bálnák éneke, stb.). Ez a jelenség az emberiséget a kialakulásától követi és várhatóan fennmaradásáig életének meghatározó része lesz.

A hangok fontos információt hordoznak, és viszonylag nagy távolságból érzékelhetőek. Ezt felismerve az ősember valószínűleg hamar megtanulta, hogy a mennydörgést vihar fogja követni, vagy például vadászatkor a menekülő állat által okozott vagy kiadott hangot követve pedig eljuthat a zsákmányig.

Az emberek és az állatok is különböző hosszúságú, mélységű, erősségű, „dallamú” hangokkal közöltek/közölnek hangulatokat, érzéseket, figyelmeztetéseket és egyéb információt a másik féllel. Állatoknál ilyen kifejező hang a például az elégedett morgás, a figyelmeztető morgás, a nyüsztés, az ordítás, az ugatás. Az embereknél pedig szintén szavak nélküli, de mégis kifejező hangok például a sóhajtás, a nevetés, ordítás, jajgatás, sírás. A korai emberek ezeket a zörejeket/hangokat használták például akkor is amikor egy-egy vadászat történetéről, tapasztalatairól tájékoztatták egymást, vagy halottaikat búcsúztatták.

Mire jók még ezek a hangok? Mire használtuk sok-sok évszázaddal ezelőtt?

Ez a rövid dolgozat ezt a kérdéskört tárgyalja, mintegy előzetesként a majdani Free scholler szakdolgozatnak, melyben részletesebben sor kerül a középkori zene bemutatására is.

A zene kialakulása

A zeneiség kezdetéről sajnos nem maradt fenn teljes bizonyosságokat igazoló írásos anyag, mint például leírt, lekottázott dallamok, de már őskori barlangrajzokon láthatunk kezdetleges hangszereket (pl.: síp, ütős hangszerek), táncoló alakokat. Ezekből arra következtethetünk, hogy az ember megjelenésével egykorú a zene is.

Ez a kérdés már korábban is izgalmas témának tűnt, ezért különböző expedíciók már a XIX. századtól kutatták az akkori primitív, „barlanglakó” szinten élő népeket, feltételezve, hogy hagyományaikat megőrizve zenéjük nagyon hasonló lehet az ősemberéhez. Tapasztalataik szerint ezek a közösségek csak egy-két hangtávolságon mozgó, ezért dallamvilágukban monoton dallamokat használtak, viszont ritmusviláguk meglehetősen változatosnak mutatkozott, főleg területi megoszlás szerint.

A zene kialakulását véleményem szerint a beszéd kialakulása is befolyásolta, hiszen bizonyos népeknél még ma is bizonyíthatóan azonos szavaknak más-más a jelentésük a kiejtés hangmagasságától függően. Ez önmagában dallamot indukál.

Az első dallamok

A kezdetleges dallamok hangrendszere többnyire 3-4 hangos hangsávban, bizonytalan hangközökkel, az üvöltéssel, kurjongatással és sírással vagy monoton mormogással, rigmusokkal mutat rokonságot. A ritmus részben szabálytalan, teljesen az előadón, annak hangulatán múlik. Többnyire a munka, a szertartás egysíkú vagy a tánc lüktető ritmusához kapcsolódik.

A korai időszakban a dallamok megjelenési formája elsősorban az emberi hang. Lassan kialakul és rögzül az emberek emlékezetébe, hogy egy-egy mozdulathoz vagy mozdulat sorhoz melyik hangok egymásutánisága, a hangszín emelkedése vagy süllyedése és ritmusa kapcsolódik, mindenkinek ugyanazt jelentve a közösségen belül. Ezzel kialakul egy közös zenei nyelven alapuló jelző- és szertartásokat meghatározó rendszer. A dallamok ebben az időszakban nagyon hasonlíthatnak a mai egyszerű úgynevezett gyermekdalokhoz, melyek leginkább szájról-szájra terjedhettek, ezért vélhetően nagyon régóta őrzik eredeti formájukat mint például az alábbi:

szó lá szó szünet szó lá szó szünet
1 1 1 1 1 1 1 1
Süss fel nap, --- fê- nyes nap ---
szó szó szó szó szó szó szó szó lá szó szünet
1__1 1__1 1__1 1 1 1 1 1
Kert a- latt a lu- da- im meg- fagy- nak ---

Az idő múltával őseink rájönnek, hogy a mély-magas, halk-hangos, lassú-gyors emberi hang használatán kívül még több információt közölhetnek különböző eszközök hangkeltésének igénybevételével. Ezen felül hangsúlyozhatnak, kiemelhetnek fontos dolgokat vagy pontosabbá tehetnek részleteket a két hanghatás együttes használatával.

Az első emberi csoport, a törzs életében a zenélés nem önálló „művészi tevékenység”, hanem nagyon szorosan összefügg a közösség kultuszával, mágikus szertartásaival. Szerintük a hangjelenségek természetfölötti erők jelképei és megnyilatkozásai. Maga a ceremónia oszthatatlan egész: a mozgás, a szó, az ének, a ritmus ütése, dobogása nem különíthető el egymástól. A zene varázseszköz, amely jelképesen rendezi és erősíti az ember kapcsolatát a reális és a képzelt (természet fölötti) világgal. Erre szerintük nagy szükségük van, hiszen létükre, életükre a szellemek és istenségek óriási befolyást gyakorolnak. A törzs varázslóját az a képessége emeli ki a többiek közül, hogy több őssel, szellemmel, istenséggel is képes kapcsolatot teremteni énekeken, ritmusokon keresztül, akik segítik a közösség életét.

Az ókor hangjai

Az egyiptomi, kínai, mezopotámiai, kultúrákban a korra jellemző tudományok, a matematika és csillagászat, a vallás, és a hangjelenségek összekapcsolása a világ rendjét, működését hívatottak bemutatni. Ekkor még a zenészek és a hangszerek is azonosak voltak a vallási szertartásokon és az udvari rendezvényeken egyaránt.

A vándormuzsikusok, táncosok közvetítésével kialakul az egységesen öt hangú pentaton hangsor, ahol az egyes hangok meghatározott „egész” távolságra vannak egymástól, „félhangos” lépést nem tartalmaz. Az egyik ilyen alaphangsor a „lá-pentaton”: lá-dó-ré-mi-szó-lá. példa rá egy régi stílusú magyar népdal dallama

l__l l__l l_ l. l__l l__l l_ l.

lá lá mi mi lá lá szó mi mi ré mi mi

Meg-rak-ják a tü-zet, mé-gis el- a- lu-szik

l__l l__l l_ l. l__l l__l l_ l.

ré ré lá lá ré ré do lá lá szó lá lá

Nincs az a sze- re- lem, a- mi el nem mú-lik

A dallamok és ritmusok természetesen területenként, sőt nemzetenként különböznek, attól függően, hogy az adott helyen melyek az elfogadott, előre rögzített, rendezett dallamképletek/dallam-modellek. Az élő zene változatosságát biztosítja még a hangszerek sokasága is, melyek szintén kultúrák között cserélődnek, újraértelmeződnek, átalakulnak a lokális szokásoknak, igényeknek megfelelően. Gondoljunk csak arra, hogy a keleti emberek a hajlodozó/siránkozó, a déliek a harsogó zenét szeretik, míg a nyugatiak ezeket kevésbé kedvelik. Az ősi zenéléshez képest nagy különbség körvonalazódik, a korábbi ösztönös zenélést felváltja a tudatos, szabályozott, rendszerben működő zenélés.

A görögök zenei világa teljes mértékben a tudatos, szabályok szerint történő muzsikálást tükrözi. Hangrendszerük alapja háromféle úgynevezett tetrachord volt: Diatonichos (la-so-fa-mi), Cromaticchos (la-fi-fa-mi) és Enharmonichos (la-fa-egy negyed hangköz-(és)-mi). Ezekből bármely kettőt egymás mellé helyezésével rengeteg hangnemet alakítottak ki ereszkedő dallamsorral, hiszen felfogásukban minden az istenektől jön le a halandókhöz. Megjelent a diatonikus hangsor, ahol már kettő félhang is szerephez jutott. Ez a mai hangsor alapja.

Az énekeket és dallamokat eddig még nem tapasztalható tulajdonságokkal és szereppel ruházták fel. Erkölcsi, zenei törvényeket állítottak fel eszmei tartalmukat illetően és az iskolákban – ahol zenetanítást rabszolgák (paidagogosok) végeztek - csak a megfelelő dallamokat engedélyezték, például a dór hangnem harciasságra nevelt, a frig puha, érzékiséget sugárzott. Más kötött előadásmódokat is alkalmaztak. Ódát, rapsodosokat énekeltek és kísértek hangszerrel mint az aulos (kétágú fúvóhangszer, hangja az oboához hasonlít) vagy a kytaros (pengető hangszer), melyet előkelőbb volta miatt Apollón a napfény, művészet istene tiszteletére használtak. Kialakult a zenés színjátszás is (tragédia, dráma), mely a vallásukhoz kapcsolódik, így például Dionysos történetét Dionysos isten ünnepein adták elő a bevonuláskor nyitányt éneklő, majd közbeszóló, magyarázó táncoló kórus közreműködésével. Újdonság, hogy hangversenyeket rendeztek, melyek össze voltak kötve sporteseményekkel.

A rómaiaknak kezdetben önálló zenéjük volt, katonai megerősödésük után meghódították Európa, Kis-Ázsia és Afrika egy részét. Így az ősi latin zene helyét elfoglalta a nagyobb műveltségű kultúrát képviselő görög és zsidó zene. A hangszerek nevei megváltoztak: aulos=tibia, kythara=lira. Önálló hangszereik főleg rézfúvók: bucina, síp, lituus, trombita. A vallási ceremóniákon, temetéseken, az uralkodó hazatérése esetén fúvós hangszerek zengtek, ezekhez később kórus is csatlakozott, fokozva az ünnepélyességet.

A zene szerepet kapott a hadászatban is. A csapatok hadmozdulataikat a hozzájuk tartozó fúvós-együttesek jelzései alapján hajtották végre.

A cirkuszi játékok elterjedése után a cirkuszok tömeghangversenyekké is váltak és "feltalálták" a színelőadásokat is. A római színházban zenélés előkelő dolog volt. Az előadó művészek kiválóságai mai értelemben sztárok voltak, bejárták a birodalmat és hatalmas vagyont halmoztak fel. Hangszereik között újdonság a víziorgona, ahol a levegő áramlását víznyomás biztosítja.

Megjelent egy új vallás, a kereszténység, ami felbolygatta az addig kialakult rendet minden területen, így a zenei világban is. A keresztények előszeretettel alkalmazták az egyszerű vallásos szövegekhez alkalmazott egyszólamú énekeket (zsoltárok, dicséretes, himnuszok, lelki énekek) a hivalkodó, fényűzést kísérő, hangos szórakozás helyett. Kétféle előadás módot alkalmaztak főként, egyik mikor egy szólista és a felekezet énekel végig, illetve az úgynevezett antifonális stílust, amikor két kórus felelgetett egymásnak vagy az előénekes és a kórus teszi ezt. A keleti keresztény liturgiák során kezdték el alkalmazni az énekbeszéd jellegű recitált szöveg mondást (mai megfelelője a rap), melyeknél zenei írásjelekkel jelezték hol kell a hangot megemelni vagy mélyíteni.

A középkor zenei formái

A középkor első felének művészetéről kialakított képünkben általánosságban a zene szinte alig szerepel. Székesegyházak, várak, egyéb építmények állnak elsősorban szemünk előtt, majd használati tárgyak, fegyverek, szobrok, és festmények. Ezeket követik az irodalmi művekre vonatkozó ismereteink. Alig-alig vannak azonban arra vonatkozó adatok, feltevések, hogyan énekeltek vagy hogyan zenéltek a szertartások alatt a székesegyházakban, egyházi menetekben, vagy a mulatságokhoz, tánchoz a várakban, a paraszti munka közben vagy nagy, minden réteget érintő ünnepeken, rendezvényeken. Még a szakemberek szűkebb körében is csaknem teljesen feledésbe merült a koraközépkori zene. A koraközépkor építészeti remekeihez képest az egykorú zenei emlékekből szinte semmit nem publikáltak, a zenészek illetve a köznép többnyire szájról-szájra adta tovább tudását.

Az új vallás, a kereszténység Európa nyugati részére is nagyon gyorsan áterjedt, ahol irodalomban és zenében járatos papok 600 körül elkezdtek gyűjteni, rendezni, rendszerbe foglalni az egyházi énekeket. Iskolát alapítottak, ahol a fiatal papok a teológia mellett magas szintű zenei ismereteket is szereztek. Ők bejárták egész Európát és terjesztették az időközben kialakuló egységes szertartást/miserendet állandó és változó énekekkel, melyek angol, francia, olasz vagy német területen énekelve ugyanazon a dallamon és szöveggel (latin) szólaltak meg. Az egységesség biztosítása érdekében el kezdtek foglalkozni a dallamok lejegyzésével oly módon, hogy azt sokan és egybeesően megérthessék a zenét művelők közül. A rendezésből kimaradt, egyházi szertartáshoz nem kötődő dallamok is tovább éltek - bár nem írták azokat át az új jelrendszer szerint – „világi zene”-ként a népek ajkán.

A 9. század második felétől megerősödött az egyházi és világi hatalom, a hűbéri rend. Virágzott az élet a várakban, városokban, kolostorokban, ami segítette a kultúra fejlődését is..

A tradicionális egyházi dallamok előtt, után és közben megjelentek kiegészítések néha teljesen önálló dallammal és szöveggel (verssel). A zenei tehetségeket az egyszólamúságnál jelentkező új utak és a többszólamúság izgatta, melyek a kereszténységhez csatlakozó népek (skandináv, magyar, lengyel) kultúráival szivárogtak be az egyházi énekekbe. Az egyház azonban hamarosan kitiltotta a templomokból ezeket a dallamokat néhány kivétellel, mert szerintük a hagyományok tisztaságát veszélyeztették. A kitiltott énekek azonban népszerűek voltak, ezért a világi zenében fennmaradtak. A dalnokok és a zenészek nagy gondot fordítottak arra, hogy műveik sikeresek legyenek, minél nagyobb tetszést arassanak

Nagy hatással volt még a világi dalok alakulására a kultúra másik területe, az egyetemek alapítása. Az akkori trend szerint a diákok tudásuk bővítése érdekében egyik egyetemről a másikra vándoroltak. Utazásaik során kártyázással, kockázással és dalolással mulattatták magukat és a kocsmák, fogadók közönségét. Természetesen fiatalságuknak megfelelően ezek a dalok tavaszról, szerelemről, mulatozásról (bordalok), társadalom kritikáról, olykor valaki vagy valami kigúnyolásáról szóltak, néha egyházi énekek dallamaira is.

Meg kell említenem a hivatásos szórakoztatókat, komédiásokat a zsonglőröket, akik falvak, várak, városok, kastélyok között vándorolva adtak elő a hősök és szentek életéről szóló hősi énekeket az akrobata, tánc és bűvészműtárványok mellett.

A 11. század első felében egy olasz bencés szerzetes Arezzói Guido különös tanítási módszert vezetett be, hangjegyrítást és szolmizálást. A hangrendszerben is bevezette és alkalmazta a hatfokú (hexacord) hangsort : ut-re-mi-fa-sol-la. Később ezt a hangsort egészítették ki egy hetedik - si – hanggal és mind a mai napig ezt használják az ének és zeneelmélet tanításban a szolfézs alapjaként.

A 12. században még jobban megerősödtek a világi hatalmak, lazultak a vallási szigorral terhelt életvitel. Az önmegegyezés és befelé fordulást kezdte felváltani az érzelmi világ bemutatása. Az építményeknél, a magasba törő emberi hatalom, a győzedelmes egyház képe után a személyesség, az Istent kereső ember egyéni, belső útja kerül az érdeklődés középpontjába. Megszületik az alkotó egyéniség és annak kifejezése kerül előtérbe. A művészetekben minden megtalálható, a hétköznapi élet tapasztalataitól a túlvilági szörnyekig. Franciaország déli részén született meg az új eszméket tükröző udvari jellegű kultúra vidám lakomákon, táncos ünnepségeken és egyéb társas, társadalmi együttléteken. A főurak, lovagok műveltségük és egyéniségük megmutatására verseket írtak és dalnokokkal (trubadurokkal) adták azokat elő jeles eseményeken. A trubadúr dalok hamarosan elterjedtek egész Európában és a lovagi élet egyik fő alkotó elemévé váltak. Kiváló képviselői voltak például: Oroszlánszívű Richárd, Bölcs Alfonz, Thibaut navarrai király, Guilhem herceg, Conon de Béthune államférfi és keresztes lovag.

A hangszeresek is az új előadás módoknak megfelelően fejlődtek.

Az ismert hangszerek

A zene keletkezése/megszólalása szerint két nagy területre osztható: a vokális és instrumentális zenére. A vokális zene hangzásai a hangszalagok rezgéseivel keletkeznek, melyeket az emberi test felerősít. Az instrumentális zene hangzásai az emberi testen kívüli eszközökben létrejövő rezgések által keletkeznek, az ilyen eszközöket nevezzük hangszereknek.

A kora középkor hangszerei a keleti hatások beáramlása előtt a görög, etruszk, római ókor valamint a kelta és germán kultúrák elemeiből tevődött össze. A középkorból fennmaradt hangszerek legtöbbször fából, vagyis nagyon könnyen pusztuló anyagból készült. A húros hangszerek közül a líra és a lant volt a legfontosabb. Ismert volt már néhány fém, csont kürt-

illetve trombita szerű jelzőhangszer, egy kettőssíp, melynek sípjain egyszerre játszottak, valószínűleg az egyik síp burdonként azaz tartott basszushangon szólt.

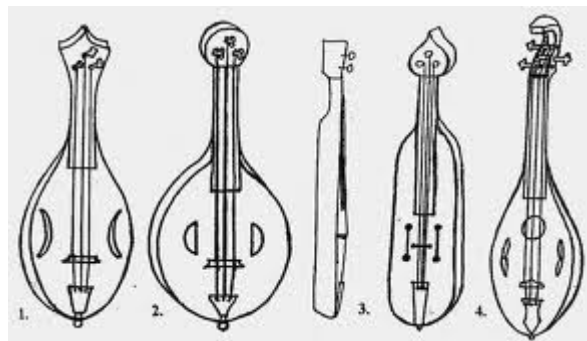
A rómaiaktól kezdve már a pánssípot, dudát és az orgonát is ismerték. A kelták és germánok hagyatéka a furulyák sokasága és a doromb is. Nem állapítható meg pontosan honnan származnak a középkori dobok, melyek az egyszerű egymembránostól a kétmembrános pergőhúros dobokig fellelhetőek voltak.

A duda ábrázolása gyakori a középkorban, melynek keleti eredetét feltételezik, noha az arab kultúrkörben csak a 11. században említik, míg Európában az Alpoktól északra már a 9-10. században dokumentált.

A mai Spanyolország területén már az 5. században építettek orgonákat, melyek templomokban is szerephez jutottak. Angliában az orgona csak 700 körül vált ismertté.

A világi zene céljaira a középkorban a hordozható kisorgona, a portatív szolgált. Ez többnyire a játékos nyakára vetett hevederen függött, aki egyik kezével a fújtatót működtette, a másikkal a billentyűkön játszott, amelyek eredetileg szintén nyomógomb formájúak voltak

A ma elterjedt vonózás viszonylag kései fejlemény. A vonós hangszerekre vonatkozó első adatok a 9. századból, Közép-Ázsiából valók. Ezek a korai palack formájú fidulák többnyire három, ritkán négy vagy öt húrral rendelkeztek. Kulcstartó lapjuk kerek vagy szív alakú volt, elülső vagy hátsó állású hangolókulcsokkal. A nyak nem különül el a korpusztól.

Fidulák

A másik fajta fidula korpusza körte formájú, nyaka szintén nem elkülönülő. Általában szintén háromhúros, közülük a középső a legmélyebb hangolású és a dudához hasonlóan burdon hangot ad. A másik kettő kvarttal, illetve kvinttel feljebb hangolt, leszorítható játszóhúr.

További középkori „vonós” (azaz dörzsöléssel megszólaltatott) hangszer a tekerőlant. Korpuszból és elülső vagy oldalsó állású hangolókulcsos kulcsszekrényből áll. Húrjait nem vonó, hanem gyantázott, forgatókarral mozgásba hozható kerék szólaltatja meg. A középkori tekerő általában három húros, ezek közül egy vagy kettő burdonhúr. A hangszer éppen emiatt tűnt el a késő középkorban a dudával együtt a műzene -nem népzene- hangszerkészletéből. Eredetileg egyébként nem népi hangszer volt. Clunyi Odo apát (meghalt 942) leírta a tekerő építését. Ebből az következik, hogy a hangszer már a 10. század első felében létezett és kolostorokban az énektanítás eszközeként használták az úgynevezett organistrum-ot. A tekerő eredete egyébként tisztázatlan. Odo után a 12. században szaporodnak el említései és ábrázolásai német, francia, spanyol és angol földön. A korai, ember nagyságú tekerők megszólaltatásához két játékosra volt szükség, az egyik a kerék fogantyúját forgatta, a másik a billentyűket kezelte. A billentyűk vagy kulcsok a kulcsszekrény és a korpusz között lévő nyak részen sorakoznak és a hozzájuk tartozó húr alatt vízszintesen fekvő kulcstollban végződnek. A kulcs elforgatásával a kulcstoll a húrhoz nyomódik és megrövidíti azt, ezzel változtatva a hangmagasságot.

A 13. századtól készültek kisebb, egyszemélyes tekerők, az egyik kéz a kereket forgatta, a másik kéz a billentyűket kezelte. A billentyűkön legalább egy toll van, mely a billentyű lenyomásakor a húrhoz ér és azt megrövidíti.

Az aerofon hangszerek közül megint csak arab eredetű a hosszú egyenes trombita. Igaz a hangszer ma már az iszlám kultúrkörben nem ismert, de a középkorban az volt és onnan terjedt tovább keletre és nyugatra egyaránt. Kelet-Ázsiában ma is fújnak hosszú egyenes fémtrombitákat. A hangszer első európai ábrázolása a 11. századból való. A franciák ekkor „cor sarrazinois”-nak (szaracén kürtnek) nevezték.

Az egyenes fémtrombita mindig meghatározott társadalmi réteghez vagy alkalomhoz kötődött: keleten uralkodók és papok számára fenntartott hangszer. Eleinte Európában is az uralkodók hangszerének számított, majd a 14. századtól vált elsősorban lovagi tornákon használt hangszerré.

Felhasznált irodalom: Darvas Gábor: A totem-zenétől a hegedűversenyig
John Henry van der Meer: Hangszerek az ókortól napjainkig
Gál György Sándor: A zene története
Internet - Wikipédia

Képek: Google kereső – képtalálatok egy adott kifejezésre
saját kép - egyszemélyes tekerőlant